

LIDIJA LEIKUMA

Latvijas Universitāte
lleikuma@inbox.lvPar “trešo izlüksni” latgaliešu rakstībā:
J. Klīdzēja “Zalta kristeņa” konteksts

1. Apzīmējuma “trešō izlūksne” autors ir tautsaimnieks Aleksandrs Silovs (1891–1942), par terminu to iedzīvina 20. gs. 30. gadu polemika par latgaliešu (Latgales latviešu) rakstu forsēto tuvināšanu baltiešu (Vidzemes un Kurzemes latviešu) rakstības un izteiksmes veidam. Ar Latvijas Republikas nodibināšanos un skolu stāvokļa normalizēšanos 20.–30. gadu Latgales bērniem oficiāli tiek mācītas divas “izloksnes” – “baltiešu” un “latgaliešu”, pamatskolā dominējot pēdējai (Latgališu izl. 1923: 53); stundu skaita sadalījums ar laiku mainās. Latgaliešu skolotāju savienība (1917–1939) uzskata: “vysōs Latgolas latvišu školōs par motes voludu ir skaitama latgališu izlūksne” (Smeļters 1928: 11). Kopējā tendence vērsta uz abu “izlokšņu” ātrāku sakausēšanu, uzurpējot latgalisko. Reizēm tas notiek neapzināti, biežāk – apzināti, šādi saprotot vēlamo tautas vienotību. Latgalieši mācās “baltiešu izlüksni”, baltieši latgaliešu – ne. Pret “baltiešu izloksnes” ekspansiju asi vēršas A. Silovs (Sylovs 1934: 8–16), kaut saņem kritiku par lingvistiski nekorektiem formulējumiem (Bukšs 1934: 13–14; Kritika 1934: 4). Satraukums, ka “..nyule ir dreizōk a la latgaliski, nazkas videjais storp latgališu un baltišu originalom izlūksnem, – itkai trešō izlūksne” (Sylovs 1930: 114) ir vietā. Autors salīdzina “trešās izloksnes” un latgaliešu izteiksmes iespējas, sniedz piezīmes par izrunu, citē periodiku (Sylovs 1934: 9–15). Vērtēti tiek gan atsevišķi vārdi (*skatējos* → *vērēs*, *bedres* → *dūbes (-is)*), gan vārdformas un vārdu savienojumi (*pateicūs* → *pasateicu*, *pōrmaiņas* → *pōrmejas*; *jōatver pasaule* → *jōatdora pasauļs*, *kaidis pīklauvēja* → *nazkaidis*, *nazkas pīkloudzynōja*). „Trešās izloksnes” novēršanai piedāvā izlokšņu vārdus un formas (*varaveiksnas krōsas* → *Dīva kūpla krōsas*, *baroj* → *boroj*), jaunvārdus (*sanōksmes* → *saīsmes (-is)*, *mōkslas dorbs* → *mōkļas (-lis) dorbs*).
2. Radušais apzīmējums “trešō izlūksne” jāvērtē sava laika kontekstā, bet lietas būtība ir tā, ka latgaliešu rakstību kopš tās sākumiem (“Evangelia toto anno..”, 1753) stipri ietekmē Vidzemes un Kurzemes latviešu raksti. Reliģiskajos tekstos vietējās izloksnes ņemtas vērā daļēji, par dažu veiksmi sk., piem., Leikuma 1997: 238–242.
3. Latgalisko izlokšņu potences maz izmantojuši ne tikai nelatvieši, bet arī dzimti Latgales latvieši, ieskaitot nozīmīgākos pirmskara prozaiķus A. Sprūdžu un J. Klīdzēju. Alberts Sprūdžs (1908–1944) latgaliski rakstīja līdz 1932. gadam, pēc tam – latviešu literārajā valodā, stāstos apzināti ietverdams latgaliešu leksiku (*skrituļu* troksnis; dzēra lieliem *guldžiem*; izspļāva *sliekas* caur zobiem u. tml. stāstu krājumā „Bailēs un spaidos” (1933)). Kas līdzīgs arī J. Klīdzējam. Dažkārt autori lietojuši parindes (*obrazs* – svētbilde, *rožancas* – rožu kronis, *vušķiņa* – aitiņa u. c. Jāņa Niedres “Ķeceris Latgalē” (1940 [1932])). 19. un 20. gs. mijā šādi tika skaidroti vidus dialekta vārdi.
4. “Latviešu rakstnieks no Latgales”, trimdas pozitīvists Jānis Klīdzējs (1914–2000) latgaliski uzrakstījis nedaudz. Savdabīgs liktenis ir viņa populārajam stāstam “Zalta kristeņš”, kas dienasgaismu ierauga žurnālā “Sējējs” (Klīdzējs 1938) ar nosaukumu “Benedikta armonika”. Latgaliskas izteiksmes galvenie paudēji šeit ir apvidvārdi: no *sābru* mājām, kas par *meitiču!*, kā cirčenis *aizceplē*, *sābrenīcas* ar *skustiņu* stūriem slaucīja acis, *ko nevien* ‘kaut ko’. Stāsta latgaliskā versija (Klīdzējs 1944ab) pārbagāta ar “trešās izloksnes” elementiem, kas vērojami visos valodas līmeņos: *kumeļš* → kumeļs, *tecilas* → teceili, *cytaidi* → cytaiži; *uz* → iz, *lai aizsyuta* → lai nūsyuta; *skali teice* → bolsā saceja, *lyudze* → praseja, *sasadusmōja* → aizasirdeja, *smogs skaistums* → gryuts skaistums, *atnōksi* → atīsi, *prūjom* → paceli; *kūpš puikas godim* → nu puikas (-ys) godu, *akmini maklādams* → akmiņa maklādams, *tū nagaideja* → tuo nagaideja, *paleigus saukt* → paleigu saukt.

5. "Trešos izlūksnes" kultivēšana, ko veicinājuši arī labākie Latgales autori, ir stagnatīvi ietekmējusi latgaliešu valodas attīstību. Process diemžēl nav beidzies, kaut ir arī pozitīvi piemēri (I. Sperga, A. Rancāne, A. Kūkuojis, P. Jurciņš, E. Kalvāne, J. Ryučāns, V. Lukaševičs). Pret atdzimstošo „trešū izlūksni“ Atmodas sākumā pamatoti vēršas filologs un literāts I. Magazeinis (Magazeinis 1992).

Avoti un literatūra

- Klīdzējs 1938 – Klīdzējs J. Benedikta harmonika // Sējējs, 1938, nr. 5, 501–509, nr. 6, 609–613.
- Klīdzējs 1944a – Klīdzējs J. Zalta kristeņš // Gājputnu dzīsmes. Daugavpils: Vl. Lōča izdevniecība, 1944.
- Klīdzējs 1944b – Klīdzējs J. Zalta kristeņš // Olūts, 1944, nr. 5, 157–179.
- Klīdzējs 1946 – Klīdzējs J. Zelta krustiņš // Mīlētāji un nīdēji. Mercfelda: L. Rumaka apgāds, 1946, 17–47.
- Kritika 1934 – Kritika // Mūsu nākotne, nr. 20, 1934. g. 16. maijs, 4.
- Latgališu izl. 1923 – Latgališu izlūksnes pasnegšonas litā // Latgolas škola, 1923, nr. 3, 53.
- Leikuma 1997 – Leikuma L. *-as, -es* voi *-ys, -is* latgališu raksteibā? // Tāvu zemes kalendars 1998. Rēzekne: Latgolas Kultūras centra izdevniecība, 1997, 238–242.
- Magazeinis 1992 – Magazeinis I. Vai tiksims vaļā nu „trešos izlūksnes“? // Jaunuo Dzeive, 1992, nr. 2, 3–4.
- Sylovs 1930 – Sylovs A. Latgališu ortografijas vaicōjums un jō atrysynōšonas celi // Latgolas škola, 1930, nr. 5, 113–116.
- Sylovs 1934 – Sylovs A. „Trešō izlūksne“ (Pōrrunas kōrteibā) // Latgolas škola, 1934, nr. 1, 8–16.
- Smeļters 1928 – Smeļters F. Latgališu izlūksnes „pinoceigō vita“ myusu skolā // Latgolas škola, 1928, nr. 14, 8–12.